

Tone Ravnikar
**VELENJSKI MEŠČANI
V 13. STOLETJU?**

Pogled z velenjskega gradu. Na desni so vidni sledovi dvorca Žitenberg.

Osnova za ta presenetljiv naslov /saj vemo, da je Velenje postalo mesto šele 1959 leta/ je listina, ki je izšla 13. januarja leta 1264 in se v originalu glasi:

“Presentibus uiris religiosis J. Priore et fratribus de Betouia de ordine predicatorum. et dominis L. Archidiacono Karniole et Marchie, H. Plebano de Vlednik. H. vicario de Cremsnik. Capellano monialium fontis gracie apud Zdudeniz. Ego Henricus abbas Monasterii Ob-bernburgensis, habens, Plebem sancti Georii de Shelach nomine Monasterii prefati, cupiens scire de iure Capelle sancti Martini et Plenius informari, nolens contra meam conscienciam aliquem aggrauare, conuocaui seniores et meliores Plebis predictae, inter quos affuit frater Henricus de ordine predicatorum cum suo Priore, qui frater Henricus quondam Plebanus Plebis eiusdem requisitus

de petitione mea, sub obediencia sui prioris Jacobi dixit, quod dominus Egeloffus de Shelek habeat ius patronatus in Capella sancti Martini ante Shelek, et illa uacante debet personam ydoneam Plebano sancti Georii qui pro tempore fuerit presentare, et Plebanus tenetur presentatum sy ydoneus fuerit confirmare. et idem vicarius siue capellarius taliter institutus tenetur Plebano sancti Geori tamquam suo Plebano et maiori in omnibus spiritualibus obedire, et hoc optinuit perscripcio longi temporis sine aliqua interrupcione quadraginta uidelicet annorum et Amplius tempore dominorum bone memorie Friderici et Hertnydi Plebanorum Plebis sancti Georii. Insuper si contigebat Plebanum sancti Georii dare Collectam de mandato Legatorum uel hospicium domino Patriarche idem vicarius siue Capellarius sibi prestabat super hiis iuuamen et auxilium ad suum beneplacitum et mandatum. Preterea si dictus vicarius siue Capellarius uel Plebesani Capelle prefate in aliquo excesserunt, si Plebanus sancti Georii in Capellam posuit interdictam, uel ipsum ab Officio suspendit, idem vicarius siue Capellarius tamquam suo maiori Plebano in omnibus obediuit et reuerentermandatum huiusmodi obseruauit. Item bis in anno tenetur Plebano qui pro tempore fuerit, dare Hospicium ad uelle Plebani. Item in festo beati Martini tenetur sibi dare partem offertorii ibi oblati. Ceterum dixit quod dominus Ber: Patriarcha felicitis memorie, ipso domino H. tunc temporis Plebano inscio ad instanciam domini Egeloffi quodam priuilegium dederit exemcionis Capelle predicte, quod cum ipse percepisset accesit ad dictum dominum. B. Patriarcham supplicans sibi reuerenter, quod cum tale priuilegium datum esset in suum et Ecclesie sue preiudicium, ipsum dignaretur de Jure et gracia reuocare, qui inclinatus suis precibus ipsum per suas letteras reuocauit, que littere cum in testimonium reuocacionis huiusmodi oblate fuissent dicto Egeloffo, ipse eas omnino comminuit et confregit. idem Hermannus sacerdos et Wlricus dyaconus qui eidem Plebi longo tempore prefuerunt iurati et

interrogati per omnia dixerunt. idem Otto de Turri et eius frater Henricus, Gebhardus ciuis de weln. Chunradu-sofficialis Gundakeri de turri. Reynherus ciuis de weln. Hermanus de weln. Daudid. Gotfridus. Henricus. Albero, Gunther per omnia iurati et interrogati dixerunt et hoc idem tota comunitas Plebis sub testimonio asseuerat. Et ad petitionem meam prefati Jacobus Prior Betouiensis et L. Archidiaconus karniole et marchie presentem litteram suorum Sigillorum munimine roborarunt, Actum in Plebe sancti Georii in Shelach, die Dominico post Epiphaniam VII. Indict. " /1/

Navedena listina je ena najpomembnejših srednjeveških listin za Šaleško dolino in je kot taka vredna posebne razprave in analize, na tem mestu pa se bomo zadovoljili le z osnovnimi podatki. Navajamo jo zaradi eksplicitne omembe treh velenjskih meščanov: Gebharda, Reynherja in Hermana. Listina prva dva neposredno imenuje meščana, oziroma "civis de weln", medtem ko se Herman imenuje le "iz Velenja". K temu se bomo še vrnili, najprej pa si pogledjmo, kaj izraz "civis" sploh pomeni.

Pri tej analizi se bomo navezovali predvsem na članka dveh najpomembnejših raziskovancev razvoja mest na Slovenskem: Frana Zwitterja K predzgodovini mest in meščanstva na starokarantanskih tleh/2/ in Vasilija Melika Mesto /civitas/ na Slovenskem./3/

Osnovna ugotovitev, ki je relevantna tudi za našo problematiko, je, da v celinski Sloveniji praktično ne

/1/ Uporabljena je izdaja listine iz: Ignaz Orožen, *Das Bisthum und die Diözese Lavant, V. del; Das Dekanat Schallthal*, str. 123 ss. Sicer pa je bila v nemškem prevodu kot regesta objavljena še v: I. Orožen, *Das Bisthum und die Diözese Lavant, 2. del; Das Benediktiner-Stift Oberburg*, str. 45 s in v: Heinrich Appelt - Gerhard Pferschy, *Urkundenbuch des Herzogtums Steiermark IV., 1260 - 1275*, Wien 1975, št. 125; /podčrtal avtor/.

/2/ Fran Zwitter, *K predzgodovini mest in meščanstva na starokarantanskih tleh*, *Zgodovinski časopis VI - VII, 1952/53*, str. 218 - 245.

/3/ Vasilij Melik, *Mesto /civitas/ na Slovenskem*, *Zgodovinski časopis 1972, letnik XXVI*, št. 3-4, str. 299 - 316.

moremo govoriti o kontinuiteti naselitve iz antike prek zgodnjega srednjega veka v razviti srednji vek, ko mesta in trgi na Slovenskem nastajajo v večjem številu. Ta ugotovitev velja še toliko bolj za Velenje. Kajti čeprav obstaja zelo verjetna teorija, da je na mestu Stare vasi pri Velenju stala rimska poštna postaja Uppelae/4/, bi bilo seveda nesmiselno in pretirano trditi, da je Velenje zraslo na temeljih starejše naselbine. Še posebej, ker trg Velenje stoji drugje, kot bi naj stal Upellae. Kvečjemu bi lahko govorili o tem, da se je vaška naselbina Stara vas razvila na mestu nekdanje rimske poštna postaje, toda ne kot njeno nadaljevanje.

Pri terminu *civitas* pa se znajdemo še pred enim problemom. Ta termin je namreč v srednjeveških listinah do 12. stoletja označeval tako razvaline antičnega mesta/5/ kot grad/6/. Očitno je, da do 12. stoletja termin *civitas* še ni terminus tehnicus v gospodarskem in pravnem smislu, temveč pomeni le zid, oziroma zidano stavbo/7/. Vsekakor pa izraz *civis* ni edini, s katerim srednjeveške listine označujejo trško ali meščansko naselbino. Uporabljajo se tudi izrazi *forum*, *mercatus*, *burgum*. Vendar izraz *mercatus* izgine že v začetku 12. stoletja, ko ga nadomesti beseda *forum*, ki dobi v 13. stoletju že povsem določen pomen: trga, meščanske naselbine. Izraz *burgus* ali *burgum* pa se je pri nas uporabljal le redko.

V celoti je največ meščanskih naselbin na Slovenskem nastalo v XIII. st., v manjši meri še v XIV. in le nekaj v

[4] Jaroslav Šašel, *Upellae - Vitanje?*, ZČ VIII, 1954; prim. tudi: Jože Hudales, *Kakšno je bilo Velenje v Rimskih časih, Prispevki k zgodovini Šaleške doline, Šaleški razgledi* 2, Velenje 1989, str. 9 ss, in Tone Ravnikar, *Oris starejše zgodovine naselja Škale, Škale - zbornik, Šaleški razgledi* 3, Velenje 1989, str. 11 ss.

[5] *Conversio Bagoariorum et Carantanorum*, v: Sveta brata Ciril in Metod v zgodovinskih virih, *Acta ecclesiastica Sloveniae* 7, str. 33.

[6] *Idem*, str. 39; F. Zwitter, *K predzgodovini ...*, str. 220.

[7] Franz Zwitter, *K predzgodovini ...*, str. 224.

XV. stoletju. /8/ Za prebivalce mest se uporabljajo analogno izrazi forenses, burgenses, cives, v nemških virih burger. V drugi polovici 13. stoletja, torej v obdobju, ki ga tudi mi obravnavamo, pa povsem prevlada izraz cives. S tem izrazom se označujejo prebivalci Maribora leta 1229, istega leta tudi prebivalci Kamnika, okrog 1238 se izraz uporabi za Pliberk, 1239 za Beljak, 1253 za Celovec, 1256 za Žalec, 1262 za Škofjo Loko, 1264 za Velenje, 1265 za Ljubljano, 1278 za Dravograd. Ta izraz, kot tudi nemški burger, se uporablja ne glede na to, ali se meščanska naselbina imenuje trg ali mesto./9/

V našem pregledu bomo izpustili analizo pojavljanja izraza civis v zgodnj srednjeveških listinah in se zadovoljili z zgoraj navedeno trditvijo, da je v drugi polovici 13. stoletja ta izraz nedvomno pomenil trško ali meščansko naselbino. Tej trditvi pa bomo dodali še ugotovitev V. Melika v citiranem delu, da "pri pregledovanju objavljenih virov iz 13. stoletja za naše narodnostno ozemlje in njegovo najbližnjo sosesčino nisem našel niti enega primera, kjer bi se beseda cives ne nanašala na prebivalca trga ali mesta ..." /10/

Enako navaja tudi Hans Pirchegger v svojem kapitalnem delu o spodnještajerskih gradovih, imenjih, mestih in trgih, /11/ kjer omenja isto listino. Tu pravi, da se Velenje najprej pojavi kot trg in šele nekaj kasneje v virih najdemo Velenjski grad /12/, ki se prvič omenja leta 1270. /13/ Po Pircheggerju to isto povzame tudi največji

/8/ Franz Zwitter, *Razvoj obrti in trgovine, nastanek mest in meščanstva, Zgodovina narodov Jugoslavije I*, Ljubljana 1953, str. 718 ss.

/9/ Vasilij Melik, *Mesto [civitas] na Slovenskem*, str. 302 ss.

/10/ Vasilij Melik, *Idem*, str. 303.

/11/ Hans Pirchegger, *Die Untersteiermark in der Geschichte ihrer Herrschaften, Gülden, Städte und Märkte*, München 1962 [dalje navajam kot: Pirchegger, *Die Untersteiermark*].

/12/ *Idem*, str. 209.

/13/ *Urkundenbuch des Herzogtums Steiermark IV. 1260 - 1275*, uredila Heinrich Appelt in Gerhard Pferschy, Wien 1975 [dalje citiram kot: UB IV]; listina št. 378, s katero je Oto Kunšperški podelil v fevd Hainricu de Stretwichu, njegovi ženi Kundigundi in svaku Heinrichu posest Lizeyn. Kot priča se omenja Gundacherus de Welen, ki je tako prvi znani fevdnik na velenjskem gradu.

slovenski poznavalec zgodovine gradov dr. Ivan Stopar /14/. Tako vidimo, da je v novejši literaturi sprejeto dejstvo, da je Velenje postalo trg že najmanj sredi 13. stoletja.

S tem bi pravzaprav lahko končali in ugotovili, da je Velenje dobilo svoje trške pravice najkasneje v drugi polovici 13. stoletja, s čimer se Velenje uvršča med starejše trge na Slovenskem/15/. Problem pa ni tako enostaven. Poleg že navedenega članka dr. Melika je še nekaj avtorjev obravnavalo v okviru širše problematike tudi vprašanje trških pravic Velenja. Najpomembnejši je članek Jožeta Curka/16/, v katerem sistematično obdela vprašanje nastanka trgov in mest v Posavinju, Obsotelju in Posavju. V članku loči po načinu nastanka tri skupine: 1. trgi in mesta, ki so nastali iz nižjerazvitih naselbin s podelitvijo pravic, 2. trgi in mesta, ki so nastali iz nižje razvitih naselbin, a so se s podelitvijo pravic preselili na novonaseljeno ozemlje, in končno 3. trgi in mesta, ki so bila ustanovljena neposredno na novonaseljenem ozemlju. Dalje ugotavlja, da je večina naših trgov in mest po značaju nastanka iz prve in druge skupine, da so se torej razvili iz skromnih obrtnih in lokalno trgovskih začetkov. V primeru, da sta lega in kakovost dopuščala, je naselbina nastala direktno iz nižje razvite oblike na istem mestu in je prejšnjo vas direktno inkorporirala v svoje obzidje. Če pa je bila situacija drugačna, posebej če je bila v bližini primernejša lokacija, se je naselje prestavilo na to lokacijo. S sabo je običajno odneslo svoje ime, stara naselbina pa je ostala kot predmestje, osta-

/14/ dr. Ivan Stopar, *Gradovi, graščine in dvorci na Slovenskem Štajerskem*, Ljubljana 1982, str. 554.

/15/ Primerjaj: Vasilij Melik, n.d., v katerem so zbrane prve omembe za starejša Slovenske mesta in trge.

/16/ Jože Curk, *O urbanistično-gradbenih zasnovah trgov in mest v Posavinju, Obsotelju in Posavju*, Celjski zbornik 1962.

la vas na obrobju, ali pa je od nje ostala le farna cerkev, ki je obležala daleč izven nove naselbine. Curk tudi postavlja trditev, da je ustanovitev trgov in mest bila vedno produkt osebne volje mestnega gospoda, ki so jo nato uresničili njegovi prebivalci./17/

Trgi in mesta, ki so nastali v srednjem veku, spadajo večinoma med tako imenovane cestne trge. To so trgi, ki so nastali ob cesti, ki je služila tudi kot tržni prostor. Tako leži v nekaterih krajih trg v smeri ceste /Žalec/, v drugih pa je usmerjen na stavbo, ki trg zaključuje /Šoštanj!/. Po istem principu pa so nastali tudi trgi, ki so se razvili na križišču treh cest, le da so se razvijali le ob eni /Velenje!/. Za spodnještajerska mesta in trge je značilno tudi, da so se cerkve namestile nekoliko zunaj trške vrste hiš. Za Šoštanj in Velenje velja ista ugotovitev, da se je cerkev namestila na vzvišenem mestu nekoliko zunaj naselja. Seveda pa ne smemo pozabiti na eno najbolj vidnih značilnosti, to je, da se je trg privil ob grad trškega gospoda. To je značilnost večine srednjeveških spodnještajerskih trgov, med njimi tudi Velenja in Šoštanja./18/

Po tem splošnem opisu preide avtor na osnovne opise vsakega posameznega trga oziroma mesta. Tukaj nas bo zanimal le opis Velenja/19/. Ker se njegove ugotovitve razlikujejo od ugotovitev iz prej citiranega dela H. Pircheggerja, jih bomo na kratko obnovili. Prvotni lastniki tega predela bi naj bili Breže - Selški, nato Oglejski patriarhi, Vovbržani, Celjani, Habsburžani, fevdniki pa Kunšperški, Liechtensteini, Wagensbergi itd. Prvotna naselbina je današnja Stara vas, oziroma, kot se v virih pojavlja - Staro Velenje. Nova, trška naselbina se je razvila ob vznožju grajskega griča, na križišču cest. Grad se

/17/ Idem, str. 227.

/18/ Idem, str. 229, 230.

/19/ Idem, str. 249 ss.

eksplicitno pojavi v virih leta 1322 kot vest Welen, a se njegovi upravniki Kunšperški ali velenjski gospodje omenjajo že leta 1275. Ker se kraj med leti 1250 in 1348 večkrat omenja kot Weln, Welan, Belen ipd, toda brez atributa, sklepa, da se je vršil prenos naselbine šele po sredi 14. stoletja. Leta 1374 se prvič omenja Velenje kot trg. Trška podružnična cerkev je nastala v 15. stoletju, farna cerkev pa je ostala na severnem robu doline ter se v času turških vpadov obdala s taborom. Pozna tudi listino iz l. 1264 /!/, ter razlaga sorazmerno veliko razdaljo med farno cerkvijo in trškim naseljem z oblikovanostjo terena, ter z dejstvom, da so se vsi večji gradovi Šaleške doline razvili na ugodnejšem, južnem robu doline in so se tja prestavila tudi naselja. /Podobno velja za Šoštanj v razmerju s prvotnim naseljem Družmirjem in tamkajšnjo farno cerkvijo!/

Že takoj opazimo prvo netočnost. In sicer ko Curk našteva lastnike Velenja, omeni med njimi Vovbrške grofe, ki pa niso nikoli bili lastniki velenjske gospoščine, temveč so to bili gospodje Ptujski, kot bomo kasneje še videli/20/. Curk tudi ne pozna listine iz leta 1270, kar je razumljivo, saj je četrti zvezek štajerskih srednjeveških listin, kjer je bila prvič objavljena, izšel šele leta 1975. Curk tudi prevzame letnico 1250 kot prvo znano omembo Velenja iz Zahnove Ortsnamenbuch der Steiermark im Mittelalter/21/. Vendar ni jasno, kje je Zahn našel to letnico, saj tovrstna listina ni /več?/ znana./22/

Kar je za našo temo najpomembnejše, pa je dejstvo, da se Curk, čeprav je poznal listino iz leta 1264, ni opre-

/20/ In kot tudi sam posredno zapiše, ko pravi, da so prvi upravniki gradu Kunšperški gospodje, idem. str. 249.

/21/ J. Zahn, *Ortsnamenbuch der Steiermark im Mittelalter*, Wien 1893.

/22/ Prim.: H. Pirchegger, *Die Untersteiermark*, str. 209; primerjaj tudi Pavel Blaznik, *Historična topografija slovenske Štajerske in jugoslovanskega dela Koroške do leta 1500 II*, Maribor 1988, str. 452.

delil za datiranje trga Velenje v 13. stoletje/23/. Takoj se nam pojavi vprašanje zakaj? Prvi odgovor, ki se nam nudi, je seveda, da je datiranje na osnovi ene same in še to le posredne omembe tvegano. Med letoma 1264 in 1374 je razlika dobrih sto let in tudi omemba "civis de Weln" bi lahko pomenila, kot smo videli zgoraj, gradnike velenjskega gradu in ne nujno meščane oziroma bolje tržane.

Poglejmo si še, o čem govori listina iz leta 1374, ki jo šteje Curk kot prvo sigurno omembo Velenja kot trga. V njej je Oetli Turnski potrdil, da mu je gornjegrajski opat Nicolaj doživljenjsko podelil žitno desetino pri Starem Velenju /Stari Vasi/ skupaj s služnostmi in pravicami in sicer zaradi njegovih zaslug do samostana. Po njegovi smrti pa vse ponovno pripade nazaj samostanu/24/. V tej listini se prvič pojavi izraz Staro Velenje, ki označuje staro vaško naselje nasproti novo nastalemu trgu. To in pa dejstvo, da se omembe Velenja kot trga od tega časa ponavljajo, je bil verjetno odločilni razlog za takšno datiranje.

Odgovor na v naslovu zastavljeno vprašanje, ali vendarle lahko štejemo Velenje kot trg že od leta 1264 dalje, pa moramo poiskati v natančnejšem pregledu listinskega gradiva iz obravnavanega časa. Že takoj na začetku zapišimo, da leto 1374 nikakor ne more biti prvo sigurno leto omembe Velenja kot trga, saj se prvič eksplicitno označi Velenje z besedo "marcht" že v listini, ki jo imamo ohranjeno v regesti, nastali leta 1467, iz Stubenberškega arhiva in jo H. Pirchegger brez obrazložitve da-tira v leto 1345./25/ Regesta se glasi: "Item, ain kauff-brieff umb ein hoff Sitmarenber zu Belen bey demma-

/23/ Po njem je to prevzel tudi Jože Hudales, *Velenjska kronika*, Velenje 1984.

/24/ Šalj, listine gornjegrajskega samostana, št. 3194; glej tudi I. Orožen, *Das Bisthum und die Diözese Lavant II., Das Benediktiner - Stift Oberburg*, Graz 1877, str. 145.

/25/ *Das Archiv des Hauses Stubenberg, Beiträge zur Kunde steiermärkischer Geschichtsquellen*, 35/1906, str. 79, št. 24.; glej tudi H. Pirchegger, *Die Untersteiermark*, str. 210.

richt, auch uber dye wissen dasselbs gelegen, von Ulrich Mortinger und Etn Schurprant gebrudern aussgangen auff Herdegen und Fridrichen von Pettau lau/tund/. "Govori torej o prodaji dvorca Žitenberg/!/ /26/ pri trgu Velenje. Dvorec sta prodala brata Ulrik Mertinger Ekenštajnski in njegov brat Ott Schurprant. Ta dva se skupaj pojavita prvič kot priči v listini izstavljeni 13. novembra 1320/27/, in sicer kot vovbrška fevdnika. /Odprto pa ostaja vprašanje, ali lahko izenačimo Otta tudi z istoimnim Ottom Ekenštajnskim, ki je leta 1314 skupaj s svojo ženo Offmain kupil utrdbo Šalek od Nikolaja Šaleškega in njegove žene Adelaide./28/ Vsekakor lahko Ulrika Mertingerja kot fevdnika na Ekenštajnu srečamo še v letih 1324, 1329 in 1331/29/. Leta 1329 se brata tudi zadnjič pojavita skupaj v listini/30/. Videli smo, da je bil Ekenštajn v upravljanju/31/ rodbine Vovbrških/32/. Ta je leta 1322 izumrla, zato je leta 1335 krški škof Lorenz podelil Ekenštajn Frideriku Žovneškemu/33/ in leta 1357 se brata Ulrik in Ahac Mertinger označita kot celjska podložnika/34/. Vidimo, da se Ulrik in Ott Mertinger pojavljata skupaj med leti 1320 in 1329, kasneje pa srečamo Ulrika v listinah nastopati samega ali skupaj z

[26] Žitenberg je grič SV od današnjega Starega Velenja nad otroškim igriščem in rdečo dvorano, kjer je drevesnica. Danes ni več videti sledov tega dvorca, ki je stal na njem.

[27] *Monumenta historica ducatus Carinthie VIII.*, ed. Hermann Wiessner /dalje kot: MDC/, št. 561, str. 165: "... Wolreich der Mertinger und sein pruoder Schvorprant..."

[28] Annelies Redik, *Regesten des Herzogtums Steiermark 1308 - 1319*, Graz 1976, št. 706, str. 191 /dalje kot: RHST/.

[29] prim.: P. Blaznik, *Historična topografija slovenske Štajerske in jugoslovanskega dela Koroške do leta 1500 l.*, Maribor 1986, str. 182, geslo Eggenstein.

[30] H. Pirchegger, *Die Untersteiermark*, str. 224.

[31] Grad je bil sicer lastnika krške škofije in so ga za njih Vovbrški in kasneje Celjski upravljali, in kot je bilo tedaj običajno, dajali najprej v fevd manjšim ministerialom.

[32] Rodbina Vovbrških je dobila v svojo last grad Ekenštajn leta 1282, ko ga je kupila od Ortolfa iz Kraiga in njegove žene Hiltrude /MDC V., št. 510, str. 324/325, listina izdana v Laškem 8. marca 1282/. V literaturi je prišlo večkrat do mešanja Ekenštajna z Erkenštajnom ob Savi, ki sta bila oba krška fevda, vendar tokrat ne more biti pomote, saj je v navedeni listini točno navedeno: "...in Schaelachtal cum superiori turre Ekkensten..."

[33] Ignaz Orožen, *Das Dekanat Schallthal*, Graz 1884, str. 157.

[34] H. Pirchegger, *Die Untersteiermark*, str. 224.

drugim bratom Ahacom. To bi seveda govorilo o tem, da bi bilo bolj smiselno datirati zgoraj citirano listino v leta med 1320 in 1329 kot pa v leto 1345, kot je to, resda z vprašajem, storil Pirchegger. Samo to pa za natančnejše datiranje seveda ni dovolj. Pogledati si moramo še, kdaj in kako nastopajo Ptujski v Šaleški dolini, oziroma v Velenju/35/.

Kot kupca posesti se v listini pojavljata Friderik in Hardegen Ptujška. V rodbini Ptujških je ime Friderik najpogostejše, saj ga nosi v vsaki generaciji eden, zato je včasih težko določiti, na katerega Friderika se katera listina nanaša. V našem primeru pa to ni problem, saj vemo, da je Friderik V. Ptujski umrl okrog leta 1304 in imamo v našem primeru torej opravka s Friderikom VI. Njegov brat Hardegen Ptujski /1311 - 1352/ je bil sin Hartnida III. Ptujškega, ki je umrl okoli leta 1316/36/. Gospodje Ptujski so se za Friderika VI. in Hardegna povzpeli do svoje največje moči. Hardegen je postal po letu 1335 deželni glavar Kranjske, o njihovi moči pa priča tudi dejstvo, da so bili leta 1344 in 1345 sposobni sami voditi spor proti združenim: Krškemu škofu, grofom Pfanberškim, Celjskim, Ortenburškim ter gospodom iz Walseja in Planine. Poglejmo pa si, kako so gospodje Ptujski vezani na Velenje.

Kot lastniki velenjske gosposčine leta 1270, torej ko se grad Velenje prvič pojavi v zgodovini, nastopajo gospodje Kunšperški/37/. Ti so bili sorodniki Ptujških gospodov. Prvi od Kunšperških je bil Oton Kunšperški, ki ga prvič najdemo v listinskem gradivu omenjenega leta 1178/38/.

/35/ V nadaljevanju se bomo omejili le na posesti Ptujških v Šaleški dolini in izpustili ostale ptujške posesti v Savinjski marki.

/36/ Glej: Hans Pirchegger, *Die Herren von Pettau*, ZHVS 42/1951, str.18.

/37/ Kunšperk je danes razvaljeni grad nad istoimenskim naseljem pri Bistrici ob Sotli v občini Šmarje. Glej: I. Stopar, *navedeno delo*, str. 214 ss.

/38/ Sicer se grad Kunšperk pojavi v listinskem gradivu že leta 1167, ko poroča krška kronika, da ga je dal krški škof Henrik razrušiti [F. Kos, *Gradivo IV.*, Ljubljana 1915, št. 490] Očitno je, da je Kunšperk stal vsaj že v 11. stoletju.

Omenjeni Oton je bil brat Friderika Ptujskega in od takrat najdemo obe rodbini povezani. Tako Kunšperški kot Ptujski so bili salzburški ministeriali in za Kunšperške lahko domnevamo, da so imeli nalogo braniti vzhodno mejo na Sotli pred madžarskimi vpadi. V Savinjski marki so imeli v svoji posesti gosposčini Stopnik/39/ in Velenje. Seveda Kunšperški niso sami stanovali ne na Stopniku ne na velenjskem gradu. Leta 1270 se, kot smo že zgoraj omenili, omenja Gundacherus de Welen kot prvi znani fevdnik na velenjskem gradu. Ta isti /?/ Gundaker pa je bil tudi kunšperški fevdnik na gradu Stopnik. Domnevo, da sta Gunter Velenjski in Gunter Stopniški ena in ista oseba, temeljimo na sledečem: poleg leta 1270 najdemo Gunterja Velenjskega omenjenega še v listini iz 5. maja leta 1275/40/ in v listini, ki je bila izdana 20. januarja leta 1310 v Dobrli vasi na Koroškem in v kateri se kot priča omenja tudi Günther der W.../41/, 4. marca istega leta pa se kot priča na listini, ki je bila spisana na gradu Stopnik, pojavi Gunther von Hechenberch, enako tudi 9. julija 1310 ter 24. avgusta 1311/42/. Posebej pomembna je zadnja omenjena listina. Ta je bila spisana v Gornjem gradu in v njej sta grof Fridrich in grofica Adelheida Vovbrška/43/ podelila nekatera posestva iz svojega šoštanjkega urbarja. Ta posestva so bila v Zavodnjah, na Kožlu, v Selu, Brezovi /pri Škalah/, Prelogah, Družmirju, Ložnici in v bližini Forhteneka /kmetija Stanovšek/. V tej listini se kot priči omenjata tudi Diepolt von Chatzenstain in Guntzel /!/ von Hechenberch. Lis-

/39/ Stopnik ali Heggenberg je grad vrh strmega istoimenskega griča na obronkih Dobrovelj pri Vranskem. Danes so ostanki gradu /južni stolp/ vkomponirani v kmetijo p.d. Korimik. Glej: I. Stopar, navedeno delo, str. 482 ss.

/40/ UB IV., št. 554, str. 333.

/41/ RHST, št. 152, str. 44.

/42/ RHST, št. 164; RHSt, št. 206 in RHSt, št. 305.

/43/ Grof Friderich Vovbrški, brat Hermana Vovbrškega, zadnjega moškega predstavnika rodbine Vovbrših, je umrl pred letom 1317. Poročen je bil z Adelaido von Aufenstein, vendar v zakonu nista imela otrok.

tina, ki nam dokazuje, da imamo v primeru Gunterja Stopniškega in Gunterja Velenjskega opraviti z eno osebo, pa je bila sestavljena 2. oktobra 1312 na velenjskem gradu. V njej ne najdemo kot priče nobenega viteza, imenovanega po Velenju, kot bi sicer glede na lokacijo, na kateri so listino spisali, normalno pričakovali, temveč srečamo med ostalimi Hermana in Gundakerja iz Turna /Škale/, Diepolta iz Skornega in Guntherja "von Hekchenberch". Gotovo je, da imamo v tem primeru opraviti z istim kunšperškim ministerialom, ki se enkrat podpiše kot Stopniški, drugič pa kot Velenjski.

Gospoščini sta delili usodo vse do 14. stoletja. Gospodje Kunšperški so v začetku 14. stol. obubožali, njihova posest se je začela drobiti. Tako sta leta 1323 /1322?/ Friderik Kunšperški in njegova žena Neža zastavila Har-degnu Ptujskemu trdnjavi Velenje in Stopnik za 200 mark srebra, vendar sta zadržala tu še nekaj posesti./44/ Kunšperški izposojenega denarja očitno niso mogli vrniti, saj je zastavljeni grad Velenje ostal v rokah Ptuj-skih. Če sedaj združimo obe ugotovitvi, da nastopata brata Ulrik in Oto Mertringer v listinah med leti 1320 in 1329, ter da postanejo Ptujski lastniki velenjske gospoščine le-ta 1323 /1322?/, lahko kot verjetno sprejmemo datiranje listine o prodaji dvorca Žitenberg med leta 1323 /1322?/ in 1329. Za razumevanje problematike nastanka Velenja kot trga si moramo pogledati še ostale fevdne lastnike v Šaleški dolini konec 13. in v začetku 14. stoletja.

Velenje ni bilo edina posest, ki so jo imeli v Šaleški dolini Ptujski. Drugi grad, ki je bil v lasti Ptujskih, je grad

[44] H. Pirchegger, *Die Untersteiermark*, str. 210. Poleg teh 200 mark srebra pa sta Friderik Kunšperški in Neža dobila še 40 mark kot odškodnino za stroške, ki so nastali ob služenju Vovbrškim v sporu s Frankfurtskimi; idem, str. 190.

[45] F. Kos, *Gradivo za zgodovino Slovencev* 4, št. 540 str. 274.

Kacenštajn. Na prvo omembo naletimo leta 1173/45/, ko se v listini, ki jo je v Rečici ob Savinji izdal Ulrik II. - oglejski patriarh, kot priča pojavi "Eberhardus de Chazenstein". V spremstvu Ptujskih se Kacenštajnski pojavljajo v listinah od leta 1243, ko Hartnid Ptujski podeli gornjegrajskemu samostanu dve kmetiji na Križni gori /iz ljubezni do Diepolda Kacenštajnskega in njegovega sina, ki sta pokopana v samostanu/ pod pogojem, da imajo Diepoldovi sinovi na teh kmetijah odvetniške pravice /46/. Med pričami se pojavita tudi "Woluelo et Hermanus de Chazenstein", očitno sinova, na katera se nanaša zgornje določilo o odvetništvu. Kacenštajnske kot ptujske vazale tudi kasneje pogosto srečamo.

Listina, ki jo moramo v tej zvezi omeniti, je nastala leta 1248 in govori o pogodbi, ki sta jo ob poroki Hermana Kacenštajnskega in Kunigunde iz hiše Ort sklenila Elizabeta, vdova po Hartnidu iz Orta, in njen sin Hartnid s Hartnidom iz Ptuja/47/. V tej pogodbi je Herman Kacenštajnski označen kot tisti, katerega lastnina in lastnina njegovih naslednikov že od nekdanj /"ex antiquo"/ pripada gospodu Hartnidu Ptujskemu. Ta listina nam dokazuje, da lahko govorimo o vazalni podrejenosti Kacenštajnskih Ptujskim že vsaj od začetka 13. stoletja. Še bolj verjetna pa se zdi domneva, da so bili Kacenštajnski že od začetka, se pravi že v 12. stoletju, ko se prvič pojavijo v listinah, ptujski ministeriali.

Drugi pomemben podatek, ki nam ga daje ta listina, je izpričana sorodstvena veza med gospodi iz Orta in Kacenštajnskimi. /Hartnid iz Orta je imel naziv Štajerski maršal./ Gospodje iz Orta so bili namreč posestniki tudi v okolici Šmartnega ob Paki. Leta 1262, tik pred svojo

/46/ M. Kos, *Gradivo za zgodovino Slovencev* 5, Ljubljana 1928, šte 821, str. 391.

/47/ H. Pirchegger, *Urkundenbuch des Herzogtums Steiermark. Ergänzungen zu den Bänden I - III*, Graz 1949, str. 38, št. 58.

smrtjo, je namreč Hartnid /sin/ iz Orta podelil gornjegrajskemu samostanu dve hubi v Paški vasi pri Sv. Martinu in dve hubi v Rečici ob Paki ter prenesel brezplačno odvetništvo nad Blagotinškovo posestvijo v Šentandražu /48/. Ta podatek nam omogoči, da potrdimo kot zelo verjetno podelitev teh hub po Hartnidu Ptujskemu čez dve leti, 1264, bratom Kacenštajnskimi/49/. Tako se nam kaže posest Pakenštajna kot tretja posest, za velenjsko in kacenštajnsko, za katero imamo izpričano, da je bila ali direktno v lasti Ptujskih ali pa so jo imeli v rokah njihovi ministeriali/50/.

Poudariti pa je še potrebno, da šaleške posesti niso edine posesti Ptujskih v Savinjski marki. Poleg teh se zdi potrebno omeniti vsaj še dejstvo, da so bili ptujski fevdniki tudi na sledečih krških posestvih: Ranšperk/Ravni breg/, Lemberg in Dobrna/51/. Te posesti smo omenili, ker bomo nanje naleteli še kasneje.

Poleg Ptujskih nastopa v 13. stoletju v Šaleški dolini družina Vovbrških kot tista, ki ima v dolini največje posesti. Njihovi vazali so gospodje Turnski, Forhteneški, Vovbrški pa nastopajo kot gornjegrajski, krški in šentpavelski odvetniki. Kot smo videli že zgoraj so bili njihovi fevdniki tudi Mertingerji, lastniki Ekenštajna. Vendar družina Vovbrških dobi svoje prve fevde v Šaleški

/48/ UB IV., str. 39, št. 61.

/49/ To trditev postavlja Joseph A. Janisch v *Topographisch-statistisches Lexicon von Steiermark*, Graz 1878 - 1885, drugi zvezek, str. 421. H. Pirchegger pa jo v : *Die Untersteiermark*, str. 202, prevzame, vendar le z vprašanjem.

/50/ Namerno se bom na tem mestu izognil najspornejšem vprašanju ob pregledu ptujске posesti v Šaleški dolini, to je vprašanju Šoštanja in vitezov "de Schonenstein", "de Sconenstein" ipd., ki se pojavljajo v spremstvu Kunšperških in Ptujskih gospodov: konec 12. in v začetku 13. stoletju. Temu je posvečen poseben sestavek v pričujočem zborniku.

/51/ H. Pirchegger, *Dier Herrschaften des Bistums Gurk in der ehemaligen Südsteiermark*, Archiv für vaterländische Geschichte und Topographie 49, Celovec 1956, str. 17.

/52/ O posesti Vovbržanov v Šaleški dolini in o njihovem razmerju do Ptujskih, ter predvsem o vprašanju posesti Šoštanj, glej: T. Ravnikar, *Šoštanjski vitezi ali vitezi iz Šoštanja v 13. stoletju?* v pričujočem zborniku.

dolini šele konec 13. stoletja/52/. Družina, ki je upravljala s krškimi posestmi v Šaleški dolini do leta 1282 je družina plementih iz Kraiga/53/.

Šaleški gospodje nastopajo v 12. in na začetku 13. stoletja še dokaj samostojno, medtem ko leta 1287 Sigfrid Šaleški obljubi svojemu gospodu krškemu škofu, da ne bo svoje hiše prodal brez njegove /škofove/ vednosti. Domnevati smemo, da se je prenos podrejenosti šaleških krškemu škofu zgodil med 1264 in 1287 letom/54/. H. Pirchegger/55/ sicer trdi, da spadajo gospostva Šalek, Ekenštajn in Helfenberg/56/ med leta 1025 krškemu škofu podeljene kraljeve posesti/57/. Z gotovostjo pa smemo trditi, da so bili Šaleški takrat še svobodni fevdalci, saj se kot taki označujejo v večih listinah/58/. Drugače je z ekenštajnsko gosposčino, ki je že od prve eksplicitne omembe leta 1282, ki smo jo zgoraj že omenili, krška posest.

Posredno pa lahko izpričamo krško lastnino na posesti Ekenštajna že leta 1224. 29. marca tega leta sta namreč Engelbert iz Strassburga in njegova soproga Elizabeta prodala Ortolfu iz Ranšperka /Ravnega brega/ posest v

/53/ Kraig se imenuje vas severno od Šent Vida na Koroškem.

/54/ Leta 1264 nastopa Edeloš Šaleški, kot smo videli v prvi citirani listini, še samostojno nasproti samostanu v Gornjem gradu v zvezi s sporom o cerkvi Sv. Martina.

/55/ Hans Pirchegger, *Die Herrschaften des Bistums Gurk in der ehemaligen Südsteiermark*, Archiv für vaterländische Geschichte und Topographie 49, Celovec 1956, str. 12

/56/ Grad Helfenberg ali slovensko Soteska je stal vrh kopastega griča nad sotesko Pirešice ob odcepu velenjske ceste proti Amačam. Prvi izpričani fevdnik, ki je prebival na gradu, je bil "Heinricus de Helfenberg", ki se omenja leta 1251; UB III., št. 97, str. 164.

/57/ Leta 1025 je kralj Konrad II. podelil grofu Vilijemu Breže-Selškemu 30 kraljevih kmetij v Savinjski dolini med rekami Koprivnico, Hudinjo in Voglajno na eni, ter Krko in Savo na drugi strani. /Kos, Gradivo 3, št. 68, str. 44/. Te posesti so potem z dediščino Heme Breže-Selške prešle v last samostana, ki ga je sv. Hema ustanovila v Krki, in kasneje krške škofije, ki je bila ustanovljena na mestu samostana.

/58/ Primerjaj listine: Leta 1154: ...Bertoldus /liber/ de Shalach, Kos, Gradivo 4, št. 326; 27. marca 1155: ...Berhtoldo de Shalach ...Dietricus de Scalach, ...Perhtoldus de Scalach liberi, Kos, Gradivo 4, št. 373.

/59/ Kos V., št. 390, za liciranje glej: L. Hauptmann, *ocena Urkundenbuch des Herzogtums Steiermark*, izdala H. Pirchegger in O. Dungern, ZČ, IV/1950, str. 247.

“Harde”, kjer so bili tudi vinogradi/59/. Ti vinogradi v “Harde” so ležali na področju Črnove pri Velenju. Tam še danes stoji naslednik poznosrednjeveškega dvora Dobrova, katerega nemško ime je bilo Gutenhart. Gospodje iz Strassburga so bili krški fevdniki, ki so bili v vazalni vezi z gospodi iz Kraiga/60/. Kot smo že zgoraj videli, je leta 1282 Ortolf iz Kraiga prodal ekenštajnsko posest Ulriku in Agnezi Vovbrškima. Pomembno je poudariti tudi, da so bili Rabensperski vazali ptujskih gospodov, ki so za krškega škofa upravljali to posest in da je del posesti, ki je bila skoraj gotovo do leta 1224 del ekenštajnske posesti, bil takrat iz nje izločen in je prešel v fevdno upravljanje ptujskih oziroma njihovih ministrov.

Tretji veliki fevdalec, ki je tudi imel del svoje posesti v Šaleški dolini, je bil samostan v Šent Pavlu v Labotski dolini. V njegovi posesti je bil grad Forhtenek. Nastanek šentpavelske posesti v Šaleški dolini moremo postaviti v zvezo z ustanovitvijo korarske ustanove avguštinskih bratov v Dobrli vasi/61/. Odvetniki šentpavelskega samostana so bili grofje Vovbrški in lahko torej tudi posest Forhteneka povežemo z ostalimi vovbrškimi posestmi v Šaleški dolini. Možno pa je, da je bila posest šentpavelskega samostana /posestvo gradu Forhtenek/ prvo, na katerem se pojavijo grofje Vovbrški v Šaleški dolini. Na tem mestu bomo izpustili nadaljnjo analizo nastanka in razvoja te posesti, saj za našo temo to ni toliko pomembno.

Kar je za naš problem važno je, da imamo v Šaleški dolini v 13. stoletju prisotno močno in vplivno fevdalno

/60/ prim.: MDC X., št. 198.

/61/ Leta 1106 je oglejski patriarh Ulrik dal ustanoviti na prošnjo grofa Kacelina na njegovem posestvu po njegovi smrti korarsko ustanovo avguštinskih bratov. Kot dotacijo jim je podelil Kacelinova posestva, med njimi pa tudi faro v Razboru in pri Slovenj Gradcu. /Kos, Gradivo 4, št. 20/ Leta 1154 pa oglejski patriarh Peregrin spremeni redovnike v škalske fari. * /Kos, Gradivo 4, št. 327/

rodbino - Ptujске. Poleg Ptujskih so imeli svoja posestva v Šaleški dolini tudi njihovi bližnji sorodniki Kunšperški. Sredi 13. stoletja je bila rodbina Kunšperških še močna in vplivna. Njihov razvoj je kazal tendence k nadaljnem širjenju. Ta razvoj je kot kaže pripeljal do tega, da so Kunšperški ustanovili sredi 13. stoletja na praznem /?/ prostoru pod svojim gradom trško naselbino Velenje.

Trg Velenje predstavijo is področja današnje Stare Vasi, kjer lahko najdemo prvotno vaško naselbino na področju današnjega Velenja in ki že v srednjem veku dobi ime Staro Velenje. Novo nastala naselbina je s seboj preinesla tudi ime/62/. Farna cerkev Sv. Martina ostane na nasprotni strani doline, trško cerkev pa zgradijo na griču nekoliko zunaj naselja, ob cesti, ki pelje proti Polzeli.

Omemba treh "civis de Weln", torej velenjskih meščanov leta 1264, s katero smo naše razmišljanje začeli, tako seveda ne govori o velenjskih meščanih in ne pomeni, da je Velenje v 13. stoletju dobilo mestne pravice, kot smo nekoliko provokativno zapisali v naslovu. Z gotovostjo pa lahko zapišemo, da moremo od leta 1264 dalje govoriti o trgu Velenje.

Z obubožanjem Kunšperških v začetku 14. stoletja in po postopnem upadu moči Ptujskih konec 14. stoletja pa je tudi velenjski trg v svojem razvoju začel stagnirati in ga je v dolini zasenčil trg Šoštanj, ki je po izumrtju Vovbrških leta 1322 prešel kot dediščina v roke Celjskih in se razvijal hitreje in uspešneje v trgovsko in obrtniško

/62/ Drugače je npr. v primeru trga Šoštanj, kjer prvotna vas Družmirje ohrani svoje ime, trg pa dobi novo.

Jože Hudales

ROJSTVA, POROKE IN SMRTI PRED DVESTO LETI

ANALIZA PODATKOV IZ MATIČNIH KNJIG FARE SV. JOŠTA OD 1789-1798.

Raziskovanje socialnih razmer in t.i. "vsakanjega življenja" v preteklosti je še zmeraj nekako ob robu glavne- ga toka raziskav različnih družboslovnih oz. humanis- tičnih znanosti, čeprav se ga lotevajo etnologi, sociologi, zgodovinarji, pa tudi antropologi. Vzroki so v prevladu- joči predmetni in problemski naravnosti navedenih ved, ki se šele v zadnjem času opuščajo tudi pri nas. Prav gotovo pa je razlog za tako zanemarjanje tudi v struk- turi virov, ki je za tovrstne raziskave razmeroma skopo ali pa zahtevajo dolgotrajno in mukotrpno zbiranje na mikroravni, rezultati pa so običajno in na prvi pogled sila skromni.

V velenjskem muzeju smo ob več različnih priložnostih že zbirali podatke iz matičnih knjig, ki so jih vodili po župnijah v glavnem od 17. stoletja dalje. Doslej smo pregledali le majhen del matičnih knjig; knjige fare sv. Martina pri Velenju in sv. Martina v Šmartnem ob Paki za drugo polovico 19. in prvo polovico 20. stoletja so pregledane le sumarno. Popolna obdelava matičnih kn- jig (torej z izpisom vseh podatkov) za čas od 1789 do 1798 pa je bila opravljena za faro sv. Jošta na Paškem Kozjaku. Prav rezultate obdelave teh podatkov bomo prikazali v tem članku.^{1/}

1/ Matične knjige obeh far sv. Martina je izpisal prof. Janko Goričnik na matičnem uradu v Velenju, knjige iz fare sv. Jošta pa Mirna Macur. Podatke je v računalnik vnašala Suzana Puc. Vsem se za pomoč pri zbiranju gradiva zahvaljujem, posebej še osebjem matičnega urada in župniku Jožetu Kemcu, ki so nam gradivo prijazno posredovali.

Na prvi pogled gre pri tovrstnih raziskavah za zelo nekoristne podatke, ki bi morda koristili le komu, ki želi nekoliko pogledati kako je z njegovim "pedigrejem". V matičnih knjigah lahko najdemo v glavnem le podatke o imenih rojenih, njihovih staršev, imena in starost mladoporočencev ter imena in starost umrlih. Podatki o boleznih in poklicih staršev, zakoncev ali umrlih so navedeni le včasih. Vedno pa je naveden tudi datum, sestavni del vsakega rojstva, poroke ali smrti. Vendar z dovolj skrbnim urejanjem in razvrščanjem teh podatkov lahko pridemo do zanimivih sklepov, ki nam marsikaj povedo o življenju naših prednikov.

Z izpisom vseh podatkov iz matičnih knjig fare sv. Jošta na Paškem Kozjaku za desetišletje 1789 do 1798 smo dobili podatke o 631 osebah, vendar so se mnogi pojavili v matičnih knjigah po večkrat v različnih vlogah: npr. ženi, nato še nekajkrat kot očetje in nazadnje kot umrli itd. Po primerjanju teh oseb po priimkih, imenih in naslovih ter izločanju tistih, ki se pojavljajo v večih vlogah, je ostalo 494 oseb, ki so v desetletju 1789-1798 živeli v fari Sv. Jošta na Paškem Kozjaku.

Med njimi je bilo 233 žensk (47,16%) in 261 moških. Kolikšen del celotnega prebivalstva predstavlja to število, lahko le sklepamo, saj podatkov štetij prebivalstva iz tega časa nimamo. Prav gotovo gre vsaj za polovico vsega tedanjega prebivalstva fare. To sklepamo iz analize priimkov (teh je skupaj 84), različnih naslovov in osebnih imen, pod katerimi se isti priimki pojavljajo. Tako kaže, da imamo opravka z okrog 120 družinami. Vsekakor pa izpis podatkov le za eno desetletje pove premalo za natančnejšo tovrstno analizo. Ta naj bi razkrila tudi neke vrste hišno in rodbinsko zgodovino na Paškem Kozjaku,

na osnovi nje pa bi lahko dobili popolno sliko o celotnem prebivalstvu fare v izbranem časovnem preseku.

Kot zanimivost pa vendarle navedimo nekaj najpogostejših priimkov na Paškem Kozjaku in število oseb, ki jih nosijo.

Tabela 1: Priimki na Paškem Kozjaku od leta 1789 do 1798

PRIIMEK	ŠTEVILO	PRIIMEK	ŠTEVILO
PRELOŽNIK	31	GOLČAR	12
DOBOVIČNIK	22	SUŠEC	12
ŠPEGU	21	MARŠNAK	11
PUŠNIK	19	PACNIK	11
RAMŠAK	18	JURKO	10
LIPNIK	14	BLAŽIČ	10
PEKLENEK	13	PODLESNIK	10
OKROŠNIK	13	KLINC	10

Natančneje sem obdelal tudi podatke o osebnih imenih ljudi, ki so se pojavila v matičnih knjigah. Primerjava imen po spolih daje prav zanimivo sliko; medtem ko so 233 ženskam v vzorcu nadeli le 18 imen, so 261 moškim ob rojstvu izbrali kar 34 različnih imen. Ovrednotenje tega podatka je težavno, ker tovrstne historične analize imen še niso bile opravljene. Prav gotovo pa lahko sodimo, da je eden izmed vzrokov v tem, da so pri moških potomcih lahko izbirali med mnogo večjim številom imen moških svetnikov. Analiza datumov rojstva in morebitnih povezav z godovi najbližjih svetnikov zaradi prekratkga zajetega časovnega obdobja še ni smiselna. Vsekakor pa je zanimivo, da otrokom ženskega spola niso pogosto dajali imen po najbližjem koledarskem svetniku, saj bi bil potem znaten delež imen, ki so izpeljane iz imen svetnikov: npr Jožefa, Antonija, Jerneja, Andreja itd.

Za moška imena pa je gotovo, da so zlasti prvorojencem dajali imena tudi po imenu botra, očeta ali deda. Vendar bo tovrstne trditve mogoče potrditi in kvantificirati šele, ko bodo zajeti podatki vsaj za dobo pol stoletja. Tedaj bo mogoče tudi ugotoviti, ali je pri večji izbiri moških imen igralo določeno vlogo tudi hotenje, da bi moškemu potomcu, ki je tedaj predstavljal neke vrste nadaljevalca rodu, z izbiro imena prisodili večjo veljavo in individualno noto in ga tako ločili od ostalih rojencev.

Tabela 2: Najpogostejša moška in ženska osebna imena

IME	ŠTEVILO	IME	ŠTEVILO
MARIJA 65		JURIJ	24
JERA	33	JOŽEF	21
AGNES	22	ANTON	19
HELENA	18	JAKOB	15
ELIZABETA	18	ANDREJ	14
MARGARETA	17	BLAŽ	13
URŠULA	16	JERNEJ	13
ANA	13	MATEVŽ	11
KATARINA	8	MATIJA	11
AGATA	7	TOMAŽ	11

Razvrstitev osebnih imen po treh generacijah oseb (otroci do 15 let, aktivna generacija od 16. do 49. leta, generacija nad 50 let) ne kaže bistveno drugačnih rezultatov. Število zajetih ljudi v generaciji nad 50 let je premajhno (13 žensk in 7 moških), da bi lahko sodili o morebitnem spreminjanju "mode" osebnih imen. Kljub temu lahko rečemo, da so zapisana imena v najstarejši generaciji opazno različna od prevladujočih imen v mlajših generacijah. Za oba ostala generacijska razreda so pri ženskih imenih značilni majhni pomiki po tabeli, vendar ostaja izbor najpogostejših imen več ali manj enak. Nekaj več sprememb je med odraslimi in otroki moškega spola.

Najbolj zanimivo sliko pri taki razporeditvi oseb, ki so navedene v matični knjigi, daje struktura po spolu v omejenih treh generacijah, ki dispariteto spolov (52.84% moških in 47.16% žensk) prikazuje v čisto drugačni luči:

Tabela 3: Razvrstitev prebivalstva po starostnih kategorijah

generacija	do 15 let	odrasli	nad 50 let	SKUPAJ
ženske	75	145	13	233
moški	107	145	9	261
SKUPAJ	182	290	22	494

Prej prikazan presežek moških se v tej tabeli pokaže izključno kot presežek v generaciji do 15 let. Seveda pa moramo opozoriti, da gre le za približke, saj ne moremo kar enostavno trditi, da je npr. leta 1795 na Kozjaku žive-lo 5% manj žensk kot moških ali da je bilo razmerje med ženskami in moškimi v starosti do 15 let kar 1:1,4. Neka-teri med upoštevanimi osebami so namreč do tega leta že umrli, drugi se še niso rodili itd. Vsekakor bo potreb-no za tako strukturno analizo obdelati podatke vsaj za polstoletno dobo.

Tudi dostopni primerjalni podatki običajno pokažejo drugačno podobo disproporcev v spolu; v Kranju je bilo npr. leta 1754 manj moških (46.21%). Podobne podat-ke poznamo tudi za štetja prebivalstva v našem stoletju, ko je bilo npr. v Sloveniji leta 1921 47,7% moških, leta 1931 48,2% in leta 1948 46,9% moških.¹²⁾

Odgovor najbrž leži v dejstvu, ki so ga ugotovili že prvi demografi, da se rojeva tudi od 6 do 7% več dečkov kot deklic, vendar je kasneje - do mladeniške dobe, mor-taliteta moških večja. Tudi med mrtvorojenimi je delež moških mnogo večji. Število umrlih moških in žensk se izenačuje šele pri 20. letu. V kasnejših starostnih ob-dobjih pa je mortaliteta moških zopet večja kot morta-

¹²⁾ A. Lah: *Slovenija sedemdesetih let*, Ljubljana 1977, str. 46-47; M. Štuhec: *O družini v Kranju sredi 18. stoletja*, ZČ 1.37, Ljubljana 1984, str. 273-284.

liteta žensk. Tako je v strukturnih prerezihi skozi določen čas na splošno žensk več kot moških.^{13/}

Tako je torej razumljivo, da je bilo na Paškem Kozjaku med generacijo "odraslih" (od 16. do 50. leta) število moških in žensk natančno 1:1, v generaciji starejših od 50 let le nekaj več žensk kot moških in med otroki skoraj 59% umrlih otrok moškega spola. Sicer pa tako neskladje v številu moških in žensk potrjujejo tudi podatki o rojstvih iz matične rojstne knjige v navedenem obdobju.

ROJSTVA

Skupaj je bilo v desetletju 1789-1798 na Paškem Kozjaku rojenih 162 otrok, oz. v povprečju 16.2 na leto. Med rojenimi v tem obdobju je bilo kar 93 dečkov (57.4%) in le 69 deklic. S tem je prej navedeno nesorazmerje med spoloma zadovoljivo pojasnjeno. Ob tabeli se seveda zastavlja še mnogo vprašanj v zvezi z rodnostjo, številom otrok v posameznih družinah, presledki med posameznimi porodi ipd., ki bodo morala počakati, da bodo v obdelavo pritegnjena daljša časovna obdobja.

Tabela 4: Rojstva na Paškem Kozjaku od 1789-1798 po mesecih:

mesec roj.	I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X	XI	XII
št. moških	8	15	9	8	3	8	8	5	9	5	7	8
št. žensk	5	9	9	6	6	5	2	3	8	6	5	5
skupaj	13	24	18	14	9	13	10	8	17	11	12	13
moških v %	8.6	16.1	9.7	8.6	3.2	8.6	8.6	5.4	9.7	5.4	7.5	8.6
žensk v %	7.2	13.0	13.0	8.7	8.7	7.2	2.9	4.3	11.6	8.7	7.2	7.2
skupaj v %	8.0	14.8	11.1	8.6	5.6	8.0	6.2	4.9	10.5	6.8	7.4	8.0

Zanimiva je podrobnejša obdelava podatkov o številu rojstev po mesecih v letu. Največ otrok na Paškem

^{13/} Dr. M. Bosanac: *Vanbračna porodica*, Zagreb 1976, str 131-136.

Kozjaku je bilo rojenih februarja (14.8%), marca (11.1%) in septembra (10.5%), opazno najmanj pa maja (5.6%), julija (6.2%) in avgusta (4.9%). Za iskanje vzrokov je vzorec 162 rojstev gotovo majhen, vendar je zanimiva vzporednica s podobnimi podatki za Maribor v drugi polovici 18. stoletja in župnije Slovenska Bistrica v 17. stoletju.

V Mariboru je bilo največ otrok rojenih januarja, februarja, marca, oktobra in novembra, v Slovenski Bistrici pa januarja, februarja maja in novembra. V obeh primerih je bilo razmerje pojasnjeno s tem, da je bilo v teh mesecih pač največ časa, da je porodnica prestala začasno delovno nesposobnost. Ne glede na to, da razlaga implicira "planiranje družine" in neke vrste kontracepcijo, pa se zdi vsaj za Maribor nekoliko prehitra, saj se naračuna na "kmečki delovni ritem", ki za mesto najbrž ni bil odločujoč.^{/4/}

Prepričani smo lahko, da so ritem rojevanja tudi na Kozjaku že tedaj znali uravnavati s spolno vzdržnostjo, gotovo pa so poznali tudi nekaj naravnih sredstev za zgodnjo odpravo plodu. Še pred nedavnim je bilo na Kozjaku zapisano ustno izročilo o uporabi korenine peteršilja in teloha za povzročitev splava. Načrtovanje porodov na zimski čas, ko je "največ časa", bi torej bilo mogoče. Vendar se zdi, da je mogoče tovrstne podatke deloma razložiti z meseci spočetja. Ugotovimo, da so na Kozjaku v zadnjem desetletju 18. stoletja daleč največ otrok spočeli maja, junija (rojeni so bili februarja in marca) in decembra, najmanj pa novembra (4.9%), ter avgusta in oktobra. Tako bi lahko na osnovi podatkov iz rojstnih knjig sklepali tudi na nekatere spolne navade

/4/ S. Radovanovič: *Mesto Maribor v luči matičnih knjig 18. stoletja*, Kronika L39/1991, št.3, Ljubljana 1991, str.34; Jože Koropec: *Matične knjige iz 17. stoletja za župnijo Slovenska Bistrica*, Zbornik občine Slovenska Bistrica II. del, str. 33.

Kozjačanov, in da že tedaj maj kot mesec ljubezni ni bil neznan. Seveda pa bo treba te hipoteze s kasnejšimi analizami datumov spočetja npr. prvorojenih in nezakonskih otrok v daljšem časovnem obdobju potrditi.

V obravnavanem času je bilo na Kozjaku rojenih 10 nezakonskih otrok. To ni malo, saj predstavlja 6.17% vseh rojenih. Tudi v primerjavi s podatki iz nekaterih drugih analiz, so v tem pogledu na Kozjaku dosegli kar evropske standarde; v Evropi je namreč pod silnim pritiskom cerkve v 17. stoletju število nezakonskih otrok hitro upadalo in nato v 18. stoletju ponovno začelo naraščati:

Tabela 5: Delež rojstev nezakonskih otrok

kraj	1700	1730-54	1781-90	1791-800	1801-10
Moste				0.40%	4.80%
Kranj					1.58%
24 angleških župnij	1.90%	3.70%	5.40%	6.00%	6.30%
Paški Kozjak				6.17%	

Kakšen je bil tedaj odnos cerkve in skupnosti do nezakonskih otrok je samo po podatkih iz matičnih knjig težko reči, povzamemo pa lahko, da vsaj na zunaj nezakonski otroci niso bili obeleženi z imeni manj znanih svetnikov, kot se je to marsikje dogajalo. Matere na Kozjaku so svojim desetim otrokom, ki so bili plod "prepovedanega sadu" lahko dale čisto običajna imena: Jožef, Jurij, Martin ali Gregor ter Uršula, Marija, Helena, Margareta itd.

POROKA

Poročne matične knjige pokažejo, da se je v zadnjem desetletju 18. stoletja na Kozjaku poročilo 38 parov. Preprosti izračuni pa pokažejo naslednje značilnosti porok:

Tabela 6: Statistika porok na Paškem Kozjaku 1789-1798

zakonca	1	2	3	4
število zakonov	3	25	10	38
povp.starost moža	23.6	30.5	25.9	28.7
povp.starost žene	23.6	21.1	31.1	23.9
povprečna razlika	-	9.4	5.2	4.8
največja razlika	-	32.0	10.0	32
min. star. moža	20	19	17	17
mak. star. moža	28	56	64	64
min. star. žene	20	14	21	14
mak. star. žene	28	42	69	69

LEGENDA:

1 - oba zakonca sta enako stara

2 - mož je starejši od žene

3 - žena starejša od moža

4 - skupaj

Tabela kaže le vzorec 38 porok oz. 76 parov, kar je samo po sebi nekoliko nizek vzorec, vendar je hkrati dovolj zgovoren dokaz, da gre za drugačne čase. Že dejstva, da je v več kot četrtini zakonov žena starejša od moža, da je povprečna starostna razlika v zakonih, kjer je moški starejši 9,4 leta in v zakonih, kjer je starejša ženska 5.2 leta, da so moški v zakon stopali stari skoraj 29 in ženske skoraj 24 let, kažejo, da je šlo za t.i. zakone "iz razuma" in da je ljubezen igrala manj pomembno vlogo.

Sicer pa moramo v tem pogledu pritrditi francoskemu raziskovalcu zgodovine družine Flandrinu, da bi bila poroka iz ljubezni "pravo hudodelstvo" do bodočih otrok, če bi se par poročil brez sredstev za preživljanje. Zato se je od 15. stoletja dalje nenehno povečevala starost zakonskih partnerjev. Pri dekletih npr. navaja, da je povprečna starost od 22 let v 17. stoletju zrasla do konca 18. stoletja na 25 let. Tudi v Angliji je od 16. do 18. stoletja povprečna starost moških zrasla s 27 na 28 let,

pri ženskah pa od 25 na 27 let. Tako pozne poroke so torej v glavnem rezultat skromnih materialnih razmer, zato so bili tudi mnogo bolj (kot danes) pogosti zakoni, kjer je žena starejša od moža, ali je večja razlika v letih, poroke z vodovci in vdovami itd.^{/5/}

V tem času je na Paškem Kozjaku še trdno veljalo pravilo, da se je treba ženiti ali možiti v predpustnem času; januarja in februarja je bilo sklenjeno kar 26 (68.4%) zakonov, za ostale pa lahko domnevamo, da zaradi različnih vzrokov ni bilo mogoče počakati na predpust:

Tabela 7: Število porok po mesecih

mesec	jan.	feb.	apr.	jun.	sept.	okt.	nov.
št.porok	9	17	1	5	2	1	3

SMRT

Del vsakdanjega življenja Kozjačanov je bila v zadnjem desetletju 18. stoletja tudi smrt. Bila je prav gotovo bolj njihova, kot je naša, bolj navzoča v vsaki hiši in vsakdanjem življenju kot je danes, ko smrt odrivamo ob rob naše zavesti, dokler je to pač mogoče. Tedaj se tega pač ni dalo storiti. Smrtna kosa je skorajda vsako leto obiskala to ali ono hišo, in če je prizanesla eni hiši, se je zagotovo oglasila pri sosedih. Sicer pa so ravno podatki iz matičnih mrliških knjig najbolj zgovorni - in grozljivi:

/5/ Jean Louis Flandrin: *Družina. Sorodstvo družina in spolnost v Franciji od 16. do 18. stoletja*, Ljubljana 1986, str. 170-75; Majda Čermić: *Procesi spreminjanja družine od 15. do 19. stoletja*, ZČ I. 42, št. 4, Ljubljana 1988, str.545-46.

Tabela 8: Smrtnost na Paškem Kozjaku po starostnih skupinah in spolu

STAROSTNA SKUPINA	MOŠKI		ŽENSKE		SKUPAJ	
	ŠT.	%	ŠT.	%	ŠT.	%
0-1	16	28.1	8	21.1	24	25.3
1-5	15	26.3	6	15.8	21	22.1
6-10	5	8.8	1	2.6	6	6.3
10-15	4	7.0	0	0.0	4	4.2
16-20	1	1.8	3	7.9	4	4.2
21-30	2	3.5	0	0.0	2	2.1
31-40	2	3.5	6	15.8	8	8.4
41-50	5	8.8	3	7.9	9	9.5
51-60	2	3.5	6	15.8	7	7.4
61-70	3	5.3	2	5.3	5	5.3
71-75	0	0.0	2	5.3	2	2.1
76-80	2	3.5	0	0.0	2	2.1
81-85	0	0.0	1	2.6	1	1.1
86-90	0	0.0	0	0.0	0	0.0
nad 90	0	0.0	0	0.0	0	0.0
SKUPAJ	57	100.0	38	100.0	95	100.0

Podatki kažejo katastrofalno nizko povprečno oz. pričakovano starost, ki znaša med vsemi 95 umrlimi komaj nekaj več kot 22,6 let. Vzrok je seveda v tem, da precej več kot polovica Kozjačanov ni dočakala 10 leta. Če od skupnega števila umrlih odštejemo otroke, ki so preživel deset let starosti, je povprečna starost moških le 43 let in žensk 45,6 let. Tistih let, ki bi jih danes imenovali "lepa starost", ni dočakalo veliko prebivalcev Kozjaka. Le nekaj več kot vsak deseti je lahko pričakoval, da bo živel več kot 60 let. Le dva moška sta dočakala med 76 in 80 let, ena ženska pa je umrla v 82. letu starosti.

Pregled umrljivosti po spolu v tem časovnem obdobju

pokaže, da je umrlo precej več moških (60%). Hkrati bi lahko tudi rekli, da so moški na Kozjaku pokazali tudi precej manj življenjske trdoživosti kot ženske. Med vsemi umrlimi osebami moškega spola jih je 63.2 % umrlo že pred dopolnjenim desetim letom, mladeniška leta (16 in več let) pa so od desetih dečkov dočakali le še trije.

Mnogo bolj ugodno, čeprav za današnje razmere, ko je smrt otroka prava izjema, še vedno grozljivo, je bilo otroštvo deklet. Med njimi desetega rojstnega dne ni dočakalo "le" 39.5 % deklic. Isti delež velja tudi za čas do 15 leta, saj v tej starostni dobi ni umrlo prav nobeno dekle. Zato pa močno poraste delež umrlih deklet od 15. do 20. leta starosti, kar je gotovo nekoliko nenavadno. Morda je to dejstvo povezano s prej navedenimi zelo nevarnimi metodami za odpravo plodu. Zanimivo je tudi, da je zelo velik delež umrlih žensk v starostni skupini od 31 do 40 let, kar je gotovo povezano z izčrpanostjo od številnih porodov. Sicer pa se težak porod kot vzrok smrti izrecno navaja v treh primerih.

Taki podatki so značilni za t.i. predindustrijske evropske družbe 16. in 17. stoletja. Pravzaprav kažejo podatki še slabše razmere, kot so bile npr. na francoskem podeželju v 16. stoletju. Pričakovana - povprečna življenjska doba je bila tam npr. 32 let. Povprečna stopnja smrtnosti v prvem letu življenja je bila med 15 in 30 %, torej jih je od vseh rojenih otrok v prvem letu umrlo do 30%. V naslednjih letih se je stopnja smrtnosti znižala, toda dobo 20 let je dosegla le polovica vseh rojenih (na Kozjaku le 37%). Podobni so bili podatki iz Francije tudi za 18. stoletje. Zanimivo pa je, da so bolj pogosto preživeli mlajši bratje in sestre, kot prvorojenci, kar je podatek, ki ga bo treba preveriti tudi še na Kozjaku. ¹⁶⁾

¹⁶⁾ Majda Černič: *Procesi spreminjanja družine od 15. do 19. stoletja*, ZČ l. 42, št. 4, Ljubljana 1988, str. 545-46.

Vzroki smrti so sicer v večini primerov v mrliških matičnih knjigah zapisani, vendar so jih ugotavljali priučeni mrliški ogledniki, zato je težko soditi o njihovi natančnosti. Značilno pa je, da je pri večini umrlih v vseh starostnih skupinah kot vzrok smrti napisana "življenjska slabost" (26 primerov). Kot zelo pogost vzrok smrti pa je navedena še griža (14), kolika (5 primerov) in različne vrste prehladnih bolezni, kot so vročica, kašelj, pljučnica in angina (18 primerov).

NAMESTO SKLEPA

Nemogoče je ob koncu tega besedila napisati nekaj veljavnih in tehtnih sklepov, ki jih nadaljnja raziskovanja navedene problematike v tem ali onem segmentu ne bi ovrgla. Članek je bil napisan pač "za pokušino", ali lahko obsežnejše raziskave prebivalstvene problematike v Šaleški dolini dajo kakšne pomembne vsebinske rezultate. Mislim, da je odgovor vsekakor pritrdilen in da ne bi bilo nekoristno, če bi se kdo lotil obsežnega (raje giantskega) dela in obdelal matične knjige Šaleške doline, vendar ne le sumarno, kot doslej, ampak v celoti - z vso strukturo podatkov. Z dodatnimi podatki o posebnih razmerah iz ohranjenih katastrov in rezultatov štetij prebivalstva bi tako dobili neprecenljivo bogato zakladnico podatkov o malem človeku, njegovih tegobah in radostih, ki sicer za glavni tok zgodovine, političnih in gospodarskih razmer niso bili odločujoči, vendar so za spoznavanje preteklosti Šaleške doline prav tako pomembni, morda še bolj.

Doslej izšlo:

Zbornik Muzeja Velenje

Prispevki k zgodovini

Šaleške doline

Škale

Dvignjeni zastor

Antologija šaleškega

pesništva

Hotenja 10

Mlinškovo berilo

V pripravi:

*Šaleška dolina v srednjem
veku*

*Hribernikova zgodovina
Šoštanja*

ški dolini

19. in 20.

li dvor

a sloven-

škega slovstva